

Tisza István személyisége, vallásossága, református karaktere¹

Gáborjáni Szabó Botond

történész, egyházkerületi gyűjteményi igazgató,
Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen

*„A história folyamán ... minden bizonnyal voltak
nagyobb sikereket elért államférfiak, mint Tisza
István; mint embert, nem ismerek nagyobbat.”*

Ottokar Czernin

Dienes János debreceni festőművész Benczur Gyula után készült
portréja Tisza Istvánról. A Debreceni Református Kollégium tulajdona.

¹ A tanulmány alapja a Tisza István Tudományos Társaság 2018. október 30-i emlékülésén elhangzott előadás.

Tisza István karizmatikus személyiség volt, életében és halálában is rendkívüli hatást gyakorolt környezetére. A történelmi Magyarország integritása – és az ő élet-halál küzdelme ennek megőrzéséért – mítoszképző folyamat, amely kollektív vágyakat személyesített meg.² A hűvös tárgyilagosságnak az ő alkatával és jellemével kapcsolatban ma is kevés az esélye, mert külső és belső tulajdonságainak, valóságos nézeteinek pusztá számbavétele érzelmi feszültséget kelt.³ Ellenfelei gyűlölték, noha jellemét József főherceg „gyönyörűnek” mondta,⁴ de bírálója, Szekfü Gyula is pátosszal írt lelki tulajdonságairól, „*melyek ősi frissességben maradtak meg a romlott világgal érintkezése közben is: személyi bátorság ... szókimondás és szótartás, őszinte egyenesség, tiszta keresztyén erkölcs és jellem tulajdonai még akkor is, midőn ezeket egy emberben egyesülve Budapest kaotikus világában lámpával sem lehet többé találni.*”⁵ A szociáldemokraták konzervatívnak, az agrárius jobboldal liberálisnak, a függetlenségi párt „Bécs lakájának,” Ferenc Ferdinánd hajlíthatatlan magyar nacionalistának látta, míg a sovinszták megértő nemzetiségpolitikáját kárhoztatták.

Történetét az élte, hogy meggyilkolása a kollektív tudatban elválaszthatatlan a trianoni tragédiától. A húszas évekből visszatekintő kortársak szemében az ő ellenfelei voltak azok, akik eldobták a fegyvert, és egy kardvágást sem tettek Magyarország megvédésére.⁶ „Emlékezetmítoszok” állnak egymással szemben, amelyek egyrészt minden katasztrofális eseményt mértékében is befolyásolhatatlan, szükségszerű, teljességgel kivédhetetlen külső okokkal magyaráznak, nem tulajdonítanak jelentőséget a szélsőbaloldali rombolásnak, terrornak, az összefogás elmaradásának,⁷ másrészt kevésbé számolnak a háború végén kirobbanó iszonyatos feszültségekkel, Tisza háborús bűnbakká formálásának következmé-

² Romsics 2005: 17–22. „*Válságos korszakokban, amikor az egyének elveszítik lábuk alól a biztos talajt*” előtérbe kerülnek a mitológiák. „*A mítoszok ebben az értelemben... kollektív vágyak.*”

³ Horánszky 1994: 64. Tisza Kálmán „*harcias*” utódjára már kezdetben sem nagy rokonszenvvel tekinthettek azok, „*akik már az apában is egy leküzdhetetlen ellenfél szívósságát tapasztalták.*”

⁴ Nánay 2011: 131.

⁵ Pölöskei 1988: 30.

⁶ Magyarország „*úgy vesztett el mindent, mint egy tettenért számár, amelyről lehúzzák a tigrisbőrt.*” Ravasz Lászlót idézi Hatos 2011: 331.

⁷ Ravasz László püspök (Ravasz 1924: 14–15.) így látta a helyzetet: „*A ránk zúdult viharban, mikor minden attól függött, kibírja-e a nép morális ereje a rettentő próbát a becsületes békéig, idebenn összeverődött álmodókból, ostobákból és gazemberekből egy tábor, amelyik hitte, hirdette, hogy ha az ellenség pártjára állunk, megmenthetjük magunkat. Hirdették, hogy itt a reakció és a progresszió világharca foly, hogy minket azért támadnak, mert reakcionáriusok vagyunk; legyünk csak progresszívek és mindjárt keblükre ölelnek győzedelmes ellenségeink.*” Ravasz László: Két beszéd. Tisza István és a magyar tragédia. Bp., 1924. 14–15.

nyeiével. Ami az összefogás lehetőségét illeti, a másfél évtizedes kompromiszsumképtelenségéről ismert, tucatszámú karakteryilkosságon és három merénylet-kísérleten átesett Tisza még meggyilkolása napján is arra hívta fel híveit, hogy segítsék az ország vezetését – személy szerint Károlyi Mihályt – abban, hogy „*az ország rendjét és nyugalma helyreállíthassa, és hazánk területi épségét megóvhassa.*”⁸ A gyilkosság valós következményeivel kapcsolatban egyetlen bizonyosság létezik: maga a kultusz-, és mítoszképződés. A folyamat irányát az 1920-as évek számos megnyilvánulása tükrözi, így a bibliafordító tudós lelkész Czeglédi Sándor *Sirató éneke* is.⁹

Családi háttér és neveltetés

Személyiségével kapcsolatban meghatározó komponens az erős családi háttér és az igényes neveltetés. Keménységében előképe lehetett nagyatyja Tisza Lajos, aki karhatalommal vezette ki a Bihar-megyei ellenzékot, akiről Jókai a „kőszívű embert,” míg a Baradlay fiúkat az ő gyermekeiről, a szabadságharcban aktív három Tisza fiúról, Lászlóról, Kálmánról és Lajosról mintázta. (Az újabb irodalom árnyalja a „bihari adminisztrátorról” alkotott korábbi képet, műveltségét, öt nyelv ismeretét, mecénási tevékenységét is említve.¹⁰ Ő maga 1848-ban visszavonult a politikától, de fiai közül Lászlót 17 sebbel mentették ki a móri csatáról.) Az mindenesetre bizonyos, hogy nem véletlenül került a Tiszák grófi címerébe a latin *persevero* ige – valami mellett megmarad, rendületlenül, állhatatosan kitart, nem tágít, nem enged jelentéssel.¹¹

A családot hallatlanul erős belső kohézió jellemzi: egymás feltétlen tisztelete, szeretete, erősítése, támogatása, és a gyermekek kultusza. Ami az utóbbit illeti, a kastélyban olykor a szigorú nevelési követelmények ellenére is engedtek teret a „gyermek uralomnak”. Tisza István szokatlan etikai magasságokban szárnyaló leveleket írt apjáról, fiának.¹² Rákóczi újrateremtése ügyében – érzelmi okokból – atyja egykori dolgozószobájából intézkedett. Íróasztalaik közelében rendszerint családtagjaik arcképe volt látható – mint Tisza Kálmán geszti dolgo-

⁸ Horánszky 2018: 59.

⁹ „*S kik ma ülik torját ádáz gyűlöletnek,/ Geszt felé ijedten, réműlve merednek./ Elbukott honával új erőben, tisztán/ Felkel Tisza István.*” A vers 1924 előtt keletkezett. Lásd: Confessio 2001/2. 105.

¹⁰ Petró 2007: 65. és 68. A családjával szemben is kritikus megfigyelő Tisza Domokos szerint barátságos ember volt, aki szeretteihez „*néha még túl jó is.*” Lásd Kozári 2011: 16.

¹¹ https://hu.wikipedia.org/wiki/Tisza_csal%C3%A1d

¹² Kozári 2003: 556. „*Nagy tehetségekkel bírní nem érdem, azokat a közjóra fordítíni kötelesség. De ha soha nagy nyilvános szerepre hivatva nem lett volna, ha nemzete sorsát önzetlenül, bölcsen, áldást hozóan nem intézte volna is, a mi lelkünkben úgy élne az ő emlékezete, mint az igaz ember, igaz férfi és igaz keresztyén alig megközelíthető példaképe. Csupa igazság, csupa erő és csupa szeretet volt egész lénye.*”

zósobájában is¹³ – és itt valóban nincs szó „képmutatásról”. Összetartozásukról talán az az archaizmus is sokat mond, hogy halottaikat idegen kéz nem érinthette, a családtagok mosdatták és öltöztették elhunytjaikat.

Értékrendjük átadására, erkölcsi és vallási értelemben a legjobb református hagyományok meggyökereztetésére törekedtek, és ezen a téren asszonyaik, a Teleki és Degenfeld grófnők érzékelhetően finomítottak a Tiszák eredendő szilajságán. Jóllehet a kezdetektől a Debreceni Kollégium buzgó támogatói voltak és a Türeلمي Rendelet után Nagyváradon az ő telkükön kezdődhettek a református istentiszteletek, viszonyuk nem volt felhőtlen például az első váradi lelkészszel.¹⁴ Gróf Teleki Katalin (1777–1820) – Tisza II. László felesége – érkezése után azonban rendszeressé vált templomjárásuk, ekkortól a geszti lelkész a kastély ünnepi asztalainak állandó vendége lett.

A rendkívül gondos nevelés szándékát a házitanítók imponáló listája tükrözi, melyen majdani akadémikusok és egyetemi tanárok sora mellett ott találjuk a Természettudományi Társulat országos elnökét éppúgy, mint Arany Jánost vagy Baltazár Dezső püspököt. Ezeket a nevelőket kevés kivétellel a Debreceni Református Kollégiumból választották ki.

A házitanítók törekvése nem volt hiábavaló, de a gének is megtették a magukét: dédanyja egy Teleki és egy Wesselényi házasságából származott, az Árpádokig vezette vissza családfáját. Az Ő férje volt az a Degenfeld-Schomberg Miksa, aki fél tucat európai uralkodó házzal, így Stuart I. Jakabbal, a Lotaringiaiakkal és Babenbergekkal is tartotta a rokonságot.¹⁵

Tisza Istvánt korán érő, mindenben élenjáró, borotvaéles eszű, acélos izmú, gyors felfogású, lovagias jellemű gyermekként írták le ismerői.¹⁶ Megfigyelőkészségére jellemző, hogy már 4 éves korában, minden magyarázat nélkül leste el a tarokk kártyajáték szabályait. Koraérettsége abban is megnyilvánult, hogy 14 évesen érettségizett, jogi tanulmányaival 18 évesen végzett Budapest, Berlin és Heidelberg egyetemén, 20 évesen már a politikai tudományok doktora volt.

Serdülőkorától tudatosan készült közéleti pályájára, melyet diákkori leveleiben a kiváltságos rétegek erkölcsi kötelességének mondott.¹⁷ Pénzügyi, jogi és történeti munkásságának köszönhetően¹⁸ lett az MTA tiszteleti tagja, kortársai

¹³ K. Nagy 1885: 174.

¹⁴ Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén : Keresztesi József egykorú eredeti naplója*. Pest, 1868. Ráth. 43., 55. és 74. „Ezen ifjú urak az eklézsiára megneheztek,” arra is panasz volt, hogy a cseledek zörögtek az istentisztelet alatt.

¹⁵ Vargha 1923: 52.

¹⁶ Horánszky 1994: 1344.

¹⁷ Szentpéteri Kun 1928: 61.

¹⁸ Nagyhatású közgazdasági írásai: *Az agrárius kérdésköről*, Budapesti Szemle, 1887. 177–223. – *Amerika versenye az európai búzapiacra*. Budapesti Szemle, 1888. 371–390.

szerint az egyetlen magyar államférfi volt, aki külpolitikai nyilatkozatait sem papírról olvasta föl.¹⁹ Ami az acélos izmokat illeti, intenzíven sportolt, leginkább lovagolt (Ady szerint is számos lóverseny nyertese volt²⁰), vívott, teniszezett (az

A gyermek Tisza István házitanítójával, Nagy Ferencel.
A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 55/1958

– *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árnyatlásának okai és orvosszerei.* Bp., 1896, Athenaeum. 102, [2] p.

¹⁹ Jakabffy 1928: 30. Volt olyan parlamenti beszéde, amelyért a német császár és a török szultán egyaránt táviratban köszöntötte.

²⁰ „Évente egyszer lóverseny van Nagyváradon. Hosszú évek óta legnagyobb ékessége ennek Tisza István gróf, mert a könyvbíró embernek látszó tudós a gyepen egyike a legjobb lovasoknak és úrkocsisoknak. Valóságos univerzális tehetség. Délelőtt elnököl, ármentesítő társulatok ülésén, gazdasági egyesületekben tart közgazdasági beszédeket, délután pedig megveri kardvívásban a vívómestereket és megelőzi a versenygyepen a többi úrlovasokat.” Ady Endre, Nagyvárad Napló 1901. október 24.

egyik legkorábbi hazai tenispálya Geszten létesült!), vadászott, futott, úszott és korcsolyázott. Egykori geszti nevelője, Géresi Kálmán szerint „következetesen gyakorolta magát abban, hogy teste feltétlenül az akarata szolgálatába álljon.”²¹ Így volt ez idősebb korában, szemműtétei után is, annak ellenére, hogy 12 dioptriás szemüvege alatt olykor monoklīt is használt. Károlyi Mihállyal vívott 55 perces párbajuk során Károlyi 1 éles, 2 súlyosabb, és 18 kisebb sebet szerzett, Tisza mindössze egyetlen lapos ütést kapott...²²

Szilárd belső értékrend

Gratz Gusztáv meglátásának, mely szerint Tiszát „*Mintha egy darab márványból faragták volna,*”²³ sajátos értelmet ad az az állandóság amellyel a gyermek, a serdülő, vagy az ifjú Tisza István ugyanabban a szellemben nyilatkozik politikai és más kérdésekről, mint halála előtt. Mindez a „tudatos karakterformálás” hatására, egy szülőktől és nevelőktől kapott iránytű, mintegy „éber felettes én” működésére utal.²⁴ Fiához írott leveléből arra következtethetünk, hogy ezzel a jelenséggel ő maga is tisztában volt: „*A belénk oltott belső kényszer felismerése és készséges, spontán követése felemel, megnevesít, megacéloz az élet viszontagságaival szemben, úrrá tesz vágyaink, szenvedélyeink, ösztöneink felett s biztosítja függetlenségünket minden földi hatalommal és érdekekkel szemben.*”²⁵

Vallási, erkölcsi és pszichológiai elemzés tárgyaként is ígéretesek korai állásfoglalásai munkáról, kötelességről, barátságról, adott szóról, házasságról, családról, vallásról, kálvinizmusról. Ifjúkorában így ír felekezetéről: ahhoz „*gondolkodás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában hiszek...*”²⁶ Egy debreceni asztalosmester fiával életre szóló barátságot kötött a Református Gimnáziumban: „*barát barátot sohse feledjen el*” – írta a majdani debreceni vállalkozónak, és valóban nem feledett, a miniszterelnök gyermeke debreceni tanulmányai idején az asztalos fiánál, Tóth Istvánnál lakott.²⁷ Amikor négy éves kora táján észlelte, hogy a gesztiiek tisztelettel köszöntik kikocsizó családját, megláztatta kalapjának szalagját, hogy viszonzhassa a falusiak köszöntését.²⁸ 15 évesen a következőket írta leendő – akkor 21 éves – feleségéről: „*Volt alkalmam*

²¹ Szentpéteri Kun 1928b 163.

²² Raffay 2011: 258.

²³ Gratz 1934: 2.k. 29.

²⁴ Horánszky 1994: 1344.

²⁵ Patay 2001: 36.

²⁶ Szentpéteri Kun 1928b: 139. „*A kálvinizmus, s főleg a magyar kálvinizmus helyzete, sorsa, nagyon érdekel engem is, miután ahhoz (ha nem is a helvetica confessio minden dogmájához) gondolkodás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában hiszek...*”

²⁷ Szentpéteri Kun 1928: 47.

²⁸ Szász 1920: 6.

*tapasztalni azon hatást, melyet egy tiszta, művelt és gondolkodó női lélek az emberre gyakorolhat; áldhatom a Gondviselést, hogy nekem lehetővé tette egy ilyen lélek barátságának elnyerését. Az, hogy évek során mi fog történni, a jövő titka, de nekem mindig lesz elég energiám arra, hogy semmi olyan meggondolatlanságot ne kövessék el, miből reánézve bármi kellemetlenség támadhatna.*²⁹ Házassági ígéretét 22 évesen váltotta be.³⁰ Később kifejtett valláserkölcsei nézetei szerint az emberiség szívesen szabadulna az etikai korlátoktól, de az egyént mégis csak „*az emeli fel, ha magasabb rendű céloknak rendeli alá magát...*”³¹

A családra jelentős vagyona ellenére is puritánság jellemző. Tisza Lajos kétkezi mesterségekre – műbútorasztalos és faesztergályos szakmákra – is tanította fiúgyermekét.³² Tisza István Degenfeld nagypapja debreceni házában lakva a házmester főztjét ette, ifj. Tisza István apjához írott leveléből kiderül, hogy a leckék és a lovaglás után a szobáját ki kellett takarítania.³³ Krúdy szerint „*Az öreg Tizáné, bár Dégenfeld kontesz volt, külsőségeiben nagyon szerette az egyszerű, falusi kálvinista papnékat utánozni. Ha Gesztről Szalontára ment kocsi-ján, kalapot tett ugyan a fejére, de a kalapot fekete fejkendővel kötötte le.*”³⁴ A Debreceni Egyetem rektori folyosóján látható Tisza bútorokra tekintve aligha véletlen, hogy a miniszterelnök *Rusticus* álnéven írta egyes hírlapi cikkeit.

Tisza-bútorok a Debreceni Egyetem rektori hivatalának folyosójáról.

²⁹ Szentpéteri Kun 1928: 63. 12 évesen Kolozsváron pillantotta meg (első bálozó) 18 éves unokanővérét, azonnal bejelentve, hogy „ő lesz a feleségem.”

³⁰ Horánszky 1994: 1344.

³¹ Tisza 1911: 3-8. „*Az egyének porszemek és atomok,*” amelyek akkor szervesülnek hasznossá, akkor illeszkedhetnek a magasabb rendű lények életébe, ha törvényeiknek alávetik magukat.

³² Tisza 2003: 8.

³³ Kiss 2011: 158.

³⁴ <https://www.arcanum.hu/hu/online->

Frontszolgálatára idején semmiféle megkülönböztető bánásmódot nem fogadott el – sőt kíméletlenül fellépett minden megkülönböztetés ellen – törődött a legénység gondoljaival, látogatta a sebesülteket, lelkes hiányában emelkedett temetési beszédeket mondott – tevékenységével kivívta ezrede megbecsülését.³⁵ Joan Mihu román politikus szerint nem arisztokratának, inkább „*Értelmiséghez tartozó polgárnak látszik ... nagyon jejes természetű, de vitába merülve fölmelegszik, és lényében, szavaiban vonzóvá válik.*”³⁶

Bátorságát ellenségei is elismerték. Élete során katonaként, párbajaival, mérész lovaglásaival is gyakran vállalt kockázatot, és mindez összefüggött hitvilágával. Álláspontja szerint az igaz keresztyén „... *Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát s fogadja, mit reá mér a sors.*”³⁷ Úgy vélte, az ember „*küzdelmeiben vak eszköz az isteni gondviselés kezében s akarva, nem akarva az ő szolgálatában áll.*”³⁸ Mint Ottokar Czernin, a Monarchia külügyminisztere leírja „*Egyszerűen meg sem értette, mit jelent az a szó, hogy félelem.*”³⁹

A párbajhős és a parlamenti elnök szerepét ötvöző karikatúra, megjelent a Kakas Márton 1913. jan. 13-i számában.

³⁵ Vermes 1999: 268.

³⁶ Ifj. Bertényi 2011: 33.

³⁷ Szentpéteri Kun 1928b: 151.

³⁸ Tökéczki 2002: 280.

³⁹ Czernin 1925: 5.

Humorérzékének jó néhány megnyilvánulása ismert: amikor például frontszolgálata idején a közelében robbant egy akna, így szólt: „*még kisül a végén, hogy a harctéren sem vagyok biztonságban.*”⁴⁰ Amikor Kovács Gyula képviselő a Parlamentben rálőtt, Tisza éppen olvasott, felállt az elnöki székből – így még nagyobb célpontot adott – az újabb dörrenéskor szemüveget cserélt, végül a fegyverét önmaga ellen fordító merénylő elszállítását után azonnal az ülés folytatásáról döntött. Jakabffy Elemér így emlékezik: „*Amint mellettem elhaladt, mosolyogva így szólított meg. Láttad a tigrist? Nem értettem a megjegyzést, ezért megkérdeztem, milyen tigrisre gondol. Hát Károlyi Mihályt ... aki az első lövés után a pad alá bújt. (Károlyi ugyanis ... kijelentette, hogy ha a románok Erdélybe merészkednek, tigrisek leszünk.)*”⁴¹ Thallóczy Lajos akadémikus, a Történeti Társaság elnöke jellemzése szerint „*...meggyőződéses liberális politikus. Bátor ember, nagy kálvinista. Modora fagyasztó... A gyűlölködés fogja megölni.*”⁴² Fagyos modorának jellege szintén egy történettel érzékeltethető: két nappal egy budapesti „pártvacsera” előtt Tisza személyesen tett jelentést az uralkodónak. Vacsora közben egyik híve megjegyezte: „*Tisza meg is mondotta a királynak, hogy...*” Tisza véletlenül meghallotta és közbevágott: „*beszéltél Te tegnap vagy ma Őfelségével? ... ezt csak tőle hallhattad, mert én senkinek nem mondtam!*”⁴³ Minden bizonnyal kritikának tekinthető az a megállapítás, amelynek értelmében a miniszterelnök „*aránytalanul volt az igazságok híve, a kis igazságoké éppen úgy, mint a nagyoké.*”⁴⁴

A mélyen befogadott stabil értékrend uralmától sem függetleníthető Mikszáth értékelése: „*A fiatal vezér egyformán beszél mindenkivel és egyformán nem hallgat senkire.*”⁴⁵ Pszichológusok a belülről irányított ember mintapéldányának tekintik: fegyelmezett, visszahúzódó, szorgalmas, hatalmas munkabírársú. Mély érzéseiről csak közvetlen környezete tudott. A népszerűségtől valósággal irtózott,⁴⁶ színlelni egy mosolyt sem volt képes. Alárendeltjei szerint a felelősséget nem hárította másra, a szószegést, igazságtalanságot nem tűrte, ígéreteit teljesítette.⁴⁷ Kritikus helyzetekben rendkívül gyorsan határozott, és hajtatta végre döntéseit.⁴⁸ Nem volt diplomata, nem ismert megalkuvást, távol állt tőle

⁴⁰ Rózsavölgyi 1923: 108.

⁴¹ Jakabffy [1930]: 25.

⁴² ifj. Bertényi 2011: 41.

⁴³ Jakabffy [1930]: 11.

⁴⁴ Réz 1923: 91.

⁴⁵ mek.oszk.hu/10300/10329/10329.htm Mikszáth Kálmán: Cikkek, tárcák, 1904. MEK

⁴⁶ Atyja működésének tanújaként nem foglalkoztatta, hogy a közvélemény mit gondol róla – a törvények betartatásához a kiméletlen angol példák alapján következetesen ragaszkodott – csupán az uralkodó véleménye érdekeltte.

⁴⁷ Horánszky 2011: 268.

⁴⁸ Jakabffy [1930]: 32.

minden intrika, alattomoság. Apja megfontolt időzítéseire, ravasz taktikai fegyvertárához viszonyítva nem véletlenül minősítették „politikai atlétának.”⁴⁹ Viszont egybehangzó értékelések szerint gyűlölködés nélküli személyiség volt, aki legnagyobb politikai ellenfeleire sem ellenségként tekintett, mert úgy vélte, hogy „élet küzdelem, harc és súrlódás nélkül nem képzelhető.” Természetesen tartotta a vitákat, ellentéteket, nemcsak a politikában, a szellemi életben is.⁵⁰

A személyiségét illető bírálatok

A korrupció kivételével⁵¹ sok mindennel vádolták, számos tisztelője is megfogalmazta kritikáját: következetessége például könnyen fordult rugalmatlanságba,⁵² álláspontjának lankadatlan képviselésével rögeszmék gyanúját ébresztette még azokban az esetekben is, amelyekben az idő végül őt igazolta. Önmagáról írta 1910-ben: „Az embert igazán rögeszmeként kíséri és nyugtalanítja a magyar nemzet történetéből vett az a borzasztó tanulság, hogy... a maga nagy tulajdonságait mindig katasztrófák után találta meg, amikor összes erejét generációkon keresztül arra kellett szentelnie, hogy kiheverje egy botor, önfeledt pillanat hibáinak összes bajait. Hát nem találja meg a nemzet a maga politikai bölcsességét... most a katasztrófa előtt, amelyet csak Isten kegyelme tart távol mitőlünk, de amelyet... bármely pillanatban ránk zúdíthat a sors kérlelhetetlen keze?”⁵³ Hegedűs Lóránt összegzésében: „a világháború megsejtése megüli az agyát. Többé ettől a gondolattól nem tud szabadulni,”⁵⁴ és valóban, már 37 évvel a háború kitörése előtt (és ettől kezdve folyamatosan!) figyelmeztetett a közelgő halálos veszedelemre, keseregve azon, hogy látomásával szinte egyedül van. A Balkán-háborúig valóban kevesen értették aggodalmait.⁵⁵ Kétségtelen, hogy a történelmi Magyarország területi integritásának és a magyarság Kárpát-medencei vezető szerepének megőrzésére is a rögeszmék következetességével törekedett, a sokak szerint halaszthatatlan reformok ügyét ezeknek a fő céloknak rendelte alá. A progresszív táborból legtisztábban Ignotus ismerte fel (szintén 1910-ben) törekvései lényegét: „Memento mori (gondolj a halálra) – minden nagy beszédének ez a tulajdonképp való tartalma... S ha igaza van egyszerre valamennyi félelmé-

⁴⁹ Vermes 1994: 490.

⁵⁰ Tőkéczi 2000: 193. és 49. „A szabadság életű elemének tartom a vitatkozást, kritikát, a vélemények teljesen szabad megnyilvánulását.”

⁵¹ Horánszky 1994: 104. Tisza István a Széll-féle 1875-ös összeférhetlenségi törvény után minden gazdasági állásáról lemondott!

⁵² Horánszky 1994:1342.

⁵³ Tőkéczi 2000: 99.

⁵⁴ Péterfi-Nagy 2011: 82.

⁵⁵ Vermes 1994: 74. 1889-es beszéde szerint „12 esztendeje annak, hogy hol közelebb, hol távolabb jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme... S ha ez a háború kiüt... igen könnyen fejlődhetik élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve.”⁵⁵

*ben, akkor igaza van a kétségbeesésben is, amely beszédeit oly váteszien fájdalmasakká teszi. Mert akkor a magyarság az előtt a rettenetes dilemma előtt állna, hogy minden állami és társadalmi reform, mely... szükséges volna, egyúttal végzetesen siettetné felborulását.”*⁵⁶

Kortársai közül ifjú Andrassy Gyula helytelenítette, hogy egykori elvbarátja az angol parlamentarizmusban kifejlődött „többségi zsarnokságot” tartja a legjobb rendszernek,⁵⁷ miközben ő személy szerint arra törekedett, hogy megszüntesse „a polgárháborúszerű” ellentéteket.⁵⁸ A világháború közeledtével azonban Tisza jóval fontosabbnak tartotta a hadsereg erősítését, mint annak (érzelmileg rendkívüli jelentőségű) magyar vezényleti nyelvét. Eközben a 48-as ellenzék képtelen volt szabadulni a szabadságharc sérelmeitől, nem mutatott érdeklődést az európai politika Bécsen túli összefüggései iránt,⁵⁹ és az obstrukcióban, a hadseregfejlesztés akadályozásában ismerte föl legfontosabb nemzetvédelmi feladatát.

Horánszky Lajos abban látta Tisza István karakterének lényegét, hogy „a veszélyeztetettségre keménységgel, a támadásra harciassággal, a nehézségekre makacssággal reagált.”⁶⁰ Réz Mihály hiányosnak vélte empatikus készségeit, nem tekintette jó emberismerőnek sem, mert túlságosan megbízott híveinek és ellenfeleinek tisztességében. Más tisztelői is megemlítik, hogy idealizálta a magyarság tulajdonságait, egyebek között a gyári munkásság hazafiságát.⁶¹ „Az az optimizmus ez... amely ösztönszerűleg félrelök mindent, ami lelki erejét megbéníthatja”⁶² – azaz a hatékony cselekvés érdekében nem vett tudomást bizonyos akadályozó tényezőkről. Emlékeztet ez az okfejtés politikai ellenfele, Bánffy Dezső észrevételére, aki úgy vélte, versenytárs nélküli intellektuális képességei ellenére sem érzékelt egyes kétségbe vonhatatlan tényeket.⁶³ Valójában ez csu-

⁵⁶ Vermes 1994: 198.

⁵⁷ Péterfi-Nagy 2011: 83-84. „Ennek a küzdelemnek a folytatása azzal a céllal, hogy a pártok egymást legyűrjék, leteperjék, szerencsétlenség Magyarországra... győzhetnek önök, de az ország szenvedni fog... az én céloim, hogy... a békés kibontakozás útjait keressem.”

⁵⁸ Uo. 91.

⁵⁹ Vermes 1994: 71.

⁶⁰ Horánszky 1994:1348.

⁶¹ Horánszky 1994:86. „Az a tökéletesség, amit a néplélekről önmagának megalkotott, nem mindig fedte a valóságot ... a magyar nép ősi erejébe vetett hitét semmi meg nem ingathatta.”

⁶² A fenti idézet folytatása: „Amely küzd minden kétely ellen, ami gyengeségre vezet – s e gyáva kételytől való félelmében gyakran magukban a világosan szóló tényekben is kételkedik.” Réz 1923: 99.

⁶³ ifj. Bertényi 2011: 41. „Ő a legeszesebb ember Magyarországon, eszesebb, mint mi együttvéve. Olyan ő, mint egy Mária Terézia korabeli sok fiókos komód. Minden fiók

pán a megtévesztő látszat: írásbeli és szóbeli megnyilvánulásai szerint pontosan érzékelt a fejlődés irányát,⁶⁴ de említett fő céljai, így a Kárpát-medencei magyar „szupremácia” érdekében tudatosan késleltetni próbálta a folyamatokat, pl. a választójog kiterjesztését. A földosztással kapcsolatban szigorúan közgazdasági álláspontot hangoztatott.⁶⁵ Noha napjaink pénzintézetei sem lelkesednének pénztökéjük abszolút igazságos elosztásáért – ami lehet annyira jogos felvetés, mint a földosztás 20. századi követelése –, azonban az első világháború végén érzékelhető földéhség – a paraszti származású kivérzett katonatömegekre is tekintettel – talán „bölcsh kompromisszumot” indokolt volna.⁶⁶ Tisza István legnagyobb politikai tévedésének mégis azt tartják, hogy nem mondott le, amikor háborúellenes nézeteivel az államtanácsban egyedül maradt.⁶⁷ Mások szerint viszont az ő kolosszális teljesítményének tulajdonítható, hogy a háború végét „mint állam értük meg.”⁶⁸

Művészeti értékviszagságát több szerző tárgyalja.⁶⁹ Az utóbbi probléma lényegét abban látom, hogy a művészetet nem tekintette önálló „tudatformának,” ezzel szemben a vallásnak és a tudománynak helyesen ismerte fel sajátosságait és természetes korlátait.⁷⁰ A modern festészet és zene kvalitásait valóban nem érzé-

szinülig tele van tudással. Azonban ami nem található meg ezekben a fiókokban, az Tisza számára nem is létezik.”

⁶⁴ Tökéczki 2000: 72. és 87. „Nincs semmi kétség benne: a demokrácia felé haladunk.” „A történelem lassú, de feltartóztathatatlan processusban etnográfiailag is egységes nemzeti államok kialakulása felé halad.”

⁶⁵ Hatos 2011: 341. Úgy vélte, a „mezőgazdasági munkásnak földet ígérni éppoly utópisztikus teória, mint tőkét ígérni az ipari munkásnak.”

⁶⁶ A háború utolsó heteiben a bolsevik agitátorok azzal a híreszteléssel oszlatták fel a frontról rendben hazatérő csapatok nem elhanyagolható részét, hogy a katonák kima radnak a földosztásból, ha nem mennek haza... Lásd még Gyurgyák János véleményét: „Bölcsh kompromisszummal talán (még egyszer: talán) többet el lehet érni, mint konok ellenállással.” Gyurgyák 2016: 232.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Hatos 2011: 341. Szekfü Gyulát idézve: „A világháborút még, mint állam értük meg, nem pedig mint magával tehetetlen massa, melyből minden sakál bántatlanul kiha raphatja a maga részét; ő cselekedte, hogy mint egységes nemzet védekezni tudunk, megharcoltuk más népekhez hasonlóan utolsó küzdelmünket ahelyett, hogy védtelen harctérre, széttiport Belgiummá váljunk...”

⁶⁹ Legvilágosabban Tökéczki László és Gyurgyák János. Lásd Tökéczki 2000: 204. „Talán sehol sem olyan mértékű Tisza értéksűkössége, mint a művészetek terén.” 207. „Leggyengébb oldala a művészeti modernség elleni harca.” Gyurgyák 2016: 226–228.

⁷⁰ Egyrészt „Isten, ember és világ lényegét eszünkkel meg nem foghatjuk soha, azokhoz csak a hit szövétnel... vezethet el.” Másrészt „Minden olyan tudományos rendszer amint egyszer a lét alapjainak megoldásával akar foglalkozni, otthagyja a tudomá nyt, megszűnik észbeli produktum lenni...” Idézi Tökéczki 2002: 282–283.

kelte – noha Beethovent kedvelte és népdalokat maga is zongorázott – a Nyugat folyóirat szerzőitől nem pusztán stiláris okokból, de a „*rothadó, dekadens latin világ*” általuk közvetített erkölcsi hordalékai miatt is idegenkedett. Kedvenc költője Arany János volt – ami nem vallana rossz ízlésre – azonban az erotikus témákat messze elkerülő Arany maga is úgy vélekedett, hogy „*a költészet nem lehet mindig és mindenütt morál, mert úgy igen unalmas lenne...*”⁷¹

A téma talán legismertebb részlete Ady Endrével való konfliktusa, amely személyes és családi szálai révén sem pusztán elvi jellegű volt.⁷² Mindenesetre Ady jelentkezésekor Tisza Ady-értékelése nem különbözött a középosztály és a közvélemény igen nagy többségének látásmódjától.⁷³ A költővel közös pontjuk volt viszont a protestantizmus vállalása⁷⁴ és szorongásuk a magyarságért. A világháborút mindketten irtózatossal veszélynek tekintették, de azt természetesen Ady sem tudhatta, hogy a „háborús” miniszterelnök a háború indításának egyetlen ellenzője volt. A költőben már a Balkán-háborúk idején felsejlett a gyanú, hogy a „*vad geszti bolond*” tettei nem feltétlenül irracionálisak, így őt a magyarság féltése (saját fejtegetése szerint is) közel hozhatta volna a Tisza által 1918 őszén szorgalmazott, tragikusan elmaradt nemzeti összefogáshoz.⁷⁵

Tisza István és a Református Egyház

Bihar Vármegyében az 1870-es népszámlálás szerint a magyar etnikum 80%-a reformátusnak vallotta magát,⁷⁶ így magától értetődő egy húszezer holdas birtokos egyházi szerepvállalása.⁷⁷ Közismert, hogy a család politikai karrierje az

⁷¹ Scheiber 1957: 280.

⁷² A költő hamar tudomást szerzett Tisza sommás lekicsinylő véleményéről, ennek ellenére többször Tiszához fordult, aki elutasította kérését párizsi ösztöndíja ügyében, és nem vállalt közbenjárást, amikor Ady az ő hívének és távoli rokonának leányát, Boncza Bertát kívánta feleségül venni.

⁷³ „*Írásaim, különösen a versek, egyszerűen felháborodást keltettek: voltam bolond, komédiás, értelmetlen, magyartalan, hazaáruló, szóval elértem mindent, amit Magyarországon új poétának el lehetett érni...*” – összegzi Ady.

<https://www.irodalmijelen.hu/2011-ja-27-0535/ady-halala>. Rákosi Jenő úgy látta, hogy „ez [Ady költészete] is beletartozik az irodalomba,” mint ahogy a „bolondgomba is” hozzá tartozik a Parnasszus flórájához. Lásd <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/Ady/vezer.htm>.

⁷⁴ „*Protestáns harcos vérmezőn/Lelkem a kor Gusztáv Adolfja.*” – írta önmagáról Ady.

⁷⁵ Pók 2016: 241. „*De itt már azt is muszáj feltennem, hogy egy aulikus ősi magyar gróf... nem a maga kiskirályságát védi, hanem a magyarságot... Ma úgy képelem, hogy még egy... katasztrófa esetén is [tőlük] külön harcolnék és védekeznék, de ki tudja, nem mást parancsol-e felébredt, romantikus patriótaságom.*”

⁷⁶ Vermes 1994: 30.

⁷⁷ Jelentős részben a Tiszák építették majd renováltatták – olykor a szűkebb rokonság hozzájárulásával – a geszti, kocsordi, Nagyvárad-váradolaszi, mezőgyáni, Budapest

egyházi autonómiáért folytatott küzdelemben ívelt fel.⁷⁸ A felekezeti kötődés Magyarországon – elsősorban a Habsburg ellenes rendi-függetlenségi harcokban – politikai színezetet nyert, Tisza István a dualizmus rendíthetetlen híveként is Bethlen Gábort tekintette a magyar történelem egyik csúcspontjának. Büszke volt egyházának a közoktatásban játszott szerepére: „*Vajjon veszít-e vele a mai generáció – tette fel a kérdést –, ha módunkban áll... belenevelni a sokat emlegetett nyakas és független kálvinista szellemet, azt a talán sokszor kellemetlen, sokszor érdes, de független és szabad szellemet, amelyre a jelenlegi generációnak bizony égetően szüksége van.*”⁷⁹ A nemzeti összefogás érdekében is a felekezeti béke munkálója volt, de Ferenc Józsefnél írásban tiltakozott, ha református érdekek sérült, és fellépett a vegyes házasságok békéjét felborító *Ne temere* enciklika ellen is.⁸⁰

Az említett nyakas és független kálvinista szellem azonban ekkoriban politikai értelemben elválaszthatatlan volt a 48-as érzelmektől. Kardos Albert finoman utalt arra, hogy Tisza Kálmán a dualizmus elfogadásával elveszítette népszerűségét a Debreceni Református Kollégium diáksága körében.⁸¹ A Református Egyház számított a Tiszák munkájára, tekintélyére, de mint intézmény nem állt mögöttük: mind a négy főgondnoka, Bánffy Dezső, Darányi Ignác, Degenfeld József és Szilágyi Dezső is politikai ellenzékéhez tartozott.⁸² A megoldatlan szimbolikus nemzeti kérdésekre tekintettel kemény politikai ellenfelei támadtak hitsorsosai köréből: volt olyan református lelkész-képviselő, aki nyilvánosan megátkozta,⁸³ mert létezett olyan közeg, amelyben Deák Ferenc is schwarzgelbnek számított. Gáborjáni Szabó Mihály szatmári esperes a következőket írta naplójába a „zsebkendő szavazást,” az obstrukció házszabály ellenes letörését követő választáskor: „1905. január 28. *Fényes győzelmet arattunk...*

Kálvin téri, a szakolyi, (Bakta)lórántházi, és a bályoki református templomokat, de más esetekben is komoly összeggel járultak egyházi építési költségekhez. Lásd Erdős – Székely 2019: 77–82.

⁷⁸ Az a Geszt és Szalonta közelségéből következő részlet általában elsikkad, hogy Tisza Kálmán mint szalontai segédgondnok Balogh Péter szalontai lelkész, esperes, püspökhelyettes révén kapott döntő szerepet a nemzetivé lett egyházi ellenállásban.

⁷⁹ Szentpéteri Kun 1928b:160.

⁸⁰ Szentpéteri Kun 1928b:176–178. „*A magunk hitfeleit világosítsuk fel, hogyha születendő gyermekeiknek a másik fél vallásában való felnevelésére megegyezést kötnek, árulást követnek el egyházuk ellen.*”

⁸¹ Kardos 1934: április 22. 7. és https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/1008399/default/doc_url/Kardos_Albert_Tisza_Istvn_mint_debreceni_dik_I_2572.pdf

⁸² Hatos 2011: 334.

⁸³ Ifj. Bertényi 2011: 29.

*Szétört a drága húsos fazék... Szégyen, hogy kálvinista ember bírt olyan jogtiprást elkövetni, hogy emiatt... a magyarok lelkiismerete is feltámadt.*⁸⁴

Tisza István elveinek, mentalitásának, hitének és jellemének mélyén azonban világosan körvonalazódik vallási hovatartozása. Hirdette, hogy a reformáció haladás az emberiség számára, mert anyanyelvűvé tette a kultúrát, ill. azt, hogy a református vallás „lényegét Jézus tanítása s a szabad vizsgálódás képezi.”⁸⁵ A sivár racionalizmus ellenfele volt, ugyanakkor dogmaellenes, mert nem bízott abban, hogy kortársai számára „a keresztyén hit transzcendenciája... tömegesen kiharcolható [volna].”⁸⁶ Az egyházi sajtóban egy névtelen szerző már 1915-ben a következőket írta: „... alig volt még közéleti emberünk, aki egész egyéniségében olyan hamisítatlan református bélyeget viselne magán, mint ő. Széchenyinek vagy Deáknak római katolikus volta éppúgy nem tartozik az egyéniségének megmagyarázásához, mint például Szilágyi Dezsőnek⁸⁷ a reformátussága. Tiszáról azonban nem életrajzi, hanem jellemrajzi adat az, hogy református.”⁸⁸ Az egyetemes papság az Ő számára nem pusztán frázis volt. Amit magára vállalt (legyen az a legapróbb feladat, geszti presbitériumi vagy zsinati tagság, főgondnokság⁸⁹) azt precíz érdemi munkával teljesítette, sőt harctéri szolgálata közben, a tábori lelkész hiányát is pótolni igyekezett.⁹⁰ Sebestyén Jenő, a „történelmi kálvinizmus” irányzatának képviselője egyenesen „a kálvinista etika ritka szép inkarnációjának” tekintette.⁹¹

Szalontai egyházmegyei gondnoki székfoglalójában apjára emlékezve, de önmagáról is szólva értékelte egy református közéleti ember pályáját: a „*Dicséret és jutalom nem csábította, gyűlölet és erőszak nem riasztotta el, földi hatalom nem tántoríthatta meg őt; saját hatalma nem kápráztatta el, másé nem téríthette ki lelkiismerete által eléje szabott útjából.*”⁹² Amikor utolsó napja közeledtével a közeli Bethesda Kórház lelkésze biztonságos helyet kínált számára, a

⁸⁴ A szerző tulajdonában.

⁸⁵ Tökéczki 2000: 44.

⁸⁶ Tökéczki 2002: 282.

⁸⁷ Szilágyi Dezső (1840-1901) egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, igazságügyi miniszter, egyházkerületi főgondnok, az MTA tagja.

⁸⁸ Idézi Szentpéteri Kun 1928b:161.

⁸⁹ Az 1891-94. évi zsinat 44. ülésén 89 alkalommal szólt. 1898-tól a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat választmányának tagja, 1902-től a Máramaroszi Református Jogakadémia főgondnoka (itt nemcsak a vagyongazdálkodást nézte át tüzetesen, de az iskola minden egyes tanárának óráját meghallgatta!) ugyanekkortól, apja halála után a nagyszalontai egyházközség gondnoka, a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat alelnöke, 1915-től elnöke, 1907-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka. Lásd még Gaál 2011: 49.

⁹⁰ Szentpéteri Kun 1928b:157.

⁹¹ Uo. 162.

⁹² Szentpéteri Kun 1928b:151.

predestinációra hivatkozva utasította el a lehetőséget.⁹³ „*Ahogy éltem, úgy fogok meghalni*”⁹⁴ – szöveg egyik utolsó mondata. Nem tért ki gyilkosai elöl, ezért is mondhatták róla kortársai, hogy „*a predestináció nem dogmája, hanem világnézete volt.*”⁹⁵

Mint monográfusa összegzi: „*mindazoknak az erőknek a rombolása, melyek a nemzetet... ezeréves államiságától megfosztották... meghozták az elégtételt Tisza István számára is, aki megjósolta egykor, hogy mi lesz a nemzet sorsa, ha a nagy világháborúban, mely jönni fog... összetartó készségével adós marad...*”⁹⁶ Visszatérve írásom bevezetéséhez, a személyével kapcsolatos mítosz – évezredek összefüggéseiben vizsgálva – nem pusztán vágyak kifejezője, hanem egyúttal „identitásbiztosító” tudás is,⁹⁷ amely a lényegre emlékeztet, mert minden közösség, amely még közösségnek tekintheti magát „megalapozó történetek igazságában él, ezekből meríti cselekvése rendjét és irányát.”⁹⁸

⁹³ Horánszky 1994: 1330. „*Hisz-e tiszteletes Uram, a predestinációban? Igen! – válaszolta a lelkész. Én is – mondotta emeliebb hangon Tisza István. De a predestináció nem azt jelenti, hogy várjuk be a veszedelmet – folytatta a lelkész. Tisza István újból elmosolyodott, s ezekkel a szavakkal végezte a párbeszédet: Soha nem futottam meg semmiféle veszedelem elöl, most sem futok meg. Isten velünk.*”

⁹⁴ Csere 2013: 33.

⁹⁵ Szentpéteri Kun 1928b: 161.

⁹⁶ Horánszky 1994: 1336.

⁹⁷ Assmann 2013: 91.

⁹⁸ Assmann 2013: 296.

IRODALOM

- Assmann Jan, 2013. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Ifj. Bertényi Iván, 2011. *A gyűlölt Tisza István*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Czeglédi Sándor, 2001. *Sirató Ének*. Confessio 2001/2. 105.
- Czernin Ottokár, 1925. *Emlékeim Tisza Istvánról*. Budapest, Enciklopédia.
- Erdős Pál – Székely Árpád, 2019. *Tisza Téka. A Borosjenői Tisza család*. Geszt, Kézirat.
- Gaál Botond, 2011. *Tisza István, a református főgondnok*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Gratz Gusztáv, 1934. *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Csere Péter, 2013. *Gróf Tisza István meggyilkolása*. Budapest, Unicus Műhely.
- Gyurgyák János, 2016. *Tisza István a jobboldali hagyományban*. In *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Hatos Pál, 2011. „Benne megnőve és elbukva önmagunkat látjuk.” *Ravasz László és Székfü Gyula Tisza Istvánról*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Horánszky Lajos, 1994. *Tisza István és kora*. 1–2. k. Sajtó alá rendezte Horánszky Nándor. Budapest, Tellér Kiadó.
- Horánszky Nándor, 2011. *A Tisza-kultusz néhány jellegzetessége*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Horánszky Nándor, 2018. *Gróf Tisza István közéleti munkássága a bibliográfia tükrében*. Budapest, Trianon Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány.
- Jakabffy Elemér. [1930] *Emlékezésem Tisza István grófról*. Lugos, Husvéth–Hoffer Ny.
- Kardos Albert, 1934. *Tisza István, mint debreceni diák*. Debreceni Független Újság, április 22.
- K. Nagy Sándor, 1885. *Bihar-Ország. Útirajzok*. Nagyvárad, Hügel Ottó Könyvnyomdájában.
- Kiss László, 2011. *Tisza István magánélete*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Kozári Monika, 2003. *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág kiadó.

- Kozári Monika, 2011. *Tisza Kálmán családjáról*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Nánay Mihály, 2011. *Tisza István és a Habsburgok*. In *Tisza István és emlékezete*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Patay László, 2001. *A Tisza család szakácskönyve*. Budapest, Püski Könyvesház.
- Petró Leonárd, 2010. *Tisza Lajos a bihari adminisztrátor*. In *Bihari Diéta* (6.) Berettyóújfalu.
- Péterfi Nagy László, 2011. *Tisza István és ifj. Andrássy Gyula politikai küzdelme*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Pók Attila, 2016. *Tisza István baloldali kritikája és emlékezete*. In *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Pölöskei Ferenc, 1988. *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Raffay Ernő, 2011. *Tisza István meggyilkoltatása*. In *Tisza István és emlékezete*. (Szerk.:) Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete.
- Ravasz László, 1924. *Két beszéd. Tisza István és a magyar tragédia*. Budapest, Studium Kiadása.
- Réz Mihály, 1923. *Gondolatok Tisza Istvánról*. In *Tisza Évkönyv 1923*. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, Atheneum Nyomda és Irodalmi Rt.
- Romsics Ignác Szerk. 2005. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemeről*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rózsavölgyi László, 1923. *Háborús naplójegyzetek*. In *Tisza Évkönyv 1923*. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, Atheneum Nyomda és Irodalmi Rt.
- Scheiber Sándor, 1957. *Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről*. Irodalomtörténeti Közlemények, 61.
- Szász Károly, 1920. *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, Atheneum.
- Székely Tamás, 2016. *Tisza István és ellenfelei*. In *Tisza István két korszak határán*. Budapest, Országgyűlés Hivatala.
- Szentpéteri Kun Béla, 1928. *Tisza István ifjúkori levelei*. In *Tisza – Emlékkönyv*. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata.
- Szentpéteri Kun Béla, 1928b. *Tisza István és a református egyház*. In *Tisza – Emlékkönyv*. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata.

- Tisza István, 1911. *Szabadgondolkodás*. Magyar Figyelő, I. évfolyam.
- Tisza Kálmán István, 2003. *A Tisza család krónikája*. Marosvásárhely.
- Tőkéczi László, 2002. *Tisza István hite*. In *Hagyomány, Közösség, művelődés, Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, BIP Kiadó.
- Tőkéczi László, 2000. *Tisza István eszmei politikai arca*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Vargha Zoltán, 1923. *Gróf Tisza István ősfája*. In *Tisza-Évkönyv*, (Szerk.) Angyal Dávid, Budapest, Atheneum RT.
- Vermes Gábor, 1994. *Tisza István*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Vermes Gábor, 1999. *Tisza István* In *Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok*. Budapest, Aquila Rubicon Ház